

İSLAM ANSİKLOPEDİSİ

1

2

3

4

BA-İHAZ
M. HAKAN SAKIPI

AKLAK
AHABİ

AMASYA
AKR. NUSKUS

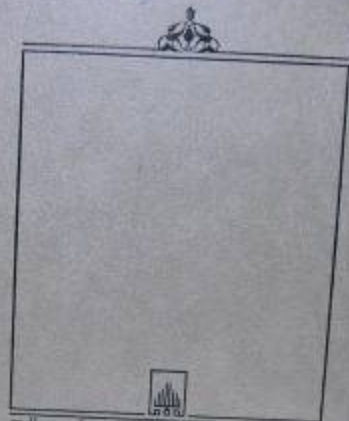
ASIK ÖMER
BALA KELLİYE

TÜRKİYE
DİYANET VAKFI

TÜRKİYE
DİYANET VAKFI

TÜRKİYE
DİYANET VAKFI

TÜRKİYE
DİYANET VAKFI

TÜRKİYE DİYANET VAKFI

İSLÂM
ANSİKLOPEDİSİ

İSLAM ANSİKLOPEDİSİ

12

EYS
FAHOL. NADİR

TÜRKİYE
DİYANET VAKFI

İSLAM ANSİKLOPEDİSİ

13

FİRH
GELNİS

TÜRKİYE
DİYANET VAKFI

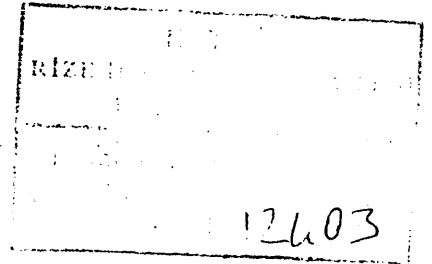

TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLÂM
ANSİKLOPEDİSİ

CİLT 31

MUHAMMEDİYYE - MÜNÂZARA

İstanbul 2006

tanbul ve İşkodra muhasaralarında yararlanılmıştır. Lağımlar surların yarım mil ilerisinden kazılmakta, düşman lağımclarını âni baskınla püskürtüp tehlike anında geri çekilme taktiği uygulanmakta, faaliyetler gizlilikle yürütülmekteydi. Öte yandan kazılan tüneller kale suru altına kadar getirilir, buraya barut yığılarak patlatılır ve üstündeki surlar çöktürülür. Eğri kuşatması bu tip bir tünel mücadelesine sahne olmuş, açılan karşılıklı tüneller birbirine rastlayınca yer altında küçük çaplı bir savaş cereyan etmişti.

Muhasara hattının kurulmasında ve askerî yerleşimde ilk işlerden biri toprak sürme denilen siper kazma faaliyetidir. Topların isabetli şekilde mevzilendirilmesi ve karargâh tanzimi noktasından muhasaraların önemli bir unsuru olan metrisler büyük ve geniş olarak tertip edilmekte, ancak bu siperler yağmurdan olumsuz yönde etkilenmekteydi. Muhasara hattı umumiyetle uygulandığı gibi merkez, sağ ve sol olmak üzere üç, 1522 Rodos'ta şartlar gereği beş, Lefkoşe'de ise yedi kol halinde düzenlenmiştir.

Muhasaraların sonunda anlaşma şartlarıyla teslim olma (vire) durumunda kaledeki müdafilerin can ve malına dokunulmaz, sivil halkın kalması yahut gitmesi kendi tercihine bırakılırdı. Kale muhafızlarına istendiğinde "hatt-ı emân" verilmekte, kale halkı bazan aileleri ve mallarıyla birlikte İstanbul'a nakledilmekteydi. Savaşla alınan şehirlerin statüsü ve onlara nasıl davranılacağı ise tamamen Osmanlı idarecilerinin tasarrufunda olurdu. Bu durumda bazan kale kumandanı ve muhafızlar idam edilebilir veya esir alınır, içerideki sivil halk da sürülebilirdi. Fetih neticesinde yeniçeriler ocaklarının sarılı kızılı sancaklarını kaleye çeker, surlar üstünde ezanlar okunur, top şenlikleri yapılır, mehter takımı zafer havası çalardı. İslâmî an'ane gereği fetihnâmeler düzenlenir, şehrin büyük kilisesi camiye çevrilir, ümerâ ve askere zafer mükâfâtı dağıtılır, şehir ve kale hemen tamir ve tahkim edilir, gerektiğinde fethedilen yer yeni bir eyalet merkezi yapılırdı. Osmanlılar XVI ve XVII. yüzyıllarda muhasara usul ve istihkâmını çok geliştirmişler ve bunda büyük bir tecrübe sahibi olarak kuşattıkları yerleri genellikle kolayca ele geçirmişlerdir. XVII. yüzyıl sonundan itibaren Avrupa'da gelişen savaş usulleri kale kuşatmaları yerine açık alan muharebelerine odaklanmış, Osmanlılar bu yeni sisteme ayak uydurmakta zorluk çekmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

- Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ* (Şemseddin) I, 488-489; II, 148-154; Neşri, *Cihannümâ* (Unat), II, 691, 693, 721; İbn Kemal, *Tevârih-i Âli Osman*, II, tür.yer.; VII, tür.yer.; Hadîdî, *Tevârih-i Âli Osman* (1299-1523) (nşr. Necdet Öztürk) İstanbul 1991, s. 45, 47-48, 63, 112, 202, 240; Anonim *Tevârih-i Âli Osman* (nşr. F. Giese, haz. Nihat Azamat), İstanbul 1992, s. 11, 15, 31; Ahmed Refik [Altunay], *Devr-i Süleyman-ı Kanunî'de Birinci Viyana Muhasarası*, İstanbul 1288 hş., s. 7-26; a.mlf., *Mejâhîr-i Askeriyye Sahifeleri*, İstanbul 1325, s. 70, 72, 229, 233, 293; Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, II, tür.yer.; a.mlf., *Osmanlı Tarihi*, I-III/1, tür.yer.; Mahmûd Şit Hattâb, *el-Muştalâhâtü'l-Askeriyye fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Beyrut 1386/1966, I, 185-186; Danişmend, *Kronoloji*, I-III, tür.yer.; Selahattin Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askerî Faaliyeti*, Ankara 1985, s. 34, 39, 43, 48, 50-51, 63-111; V. J. Parry, "Savaşçılık" (trc. Yusuf Yazarı), *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 1989, IV, 399-422; a.mlf., "Hişâr", *El' (İng.)* III, 476-481; Feridun M. Emecen, *İstanbul'un Fethi Olayı ve Meseleleri*, İstanbul 2003, s. 37-38.

MEHMET CANATAR

MUHASEBE KALEMİ

(bk. BAŞMUHASEBE KALEMİ).

MUHÂSİBİ

(المحاسبى)

Ebû Abdillâh Hâris b. Esed
el-Muhâsibî el-Anezî
(ö. 243/857)

İlk sûfilerden,
hadis, kelâm ve tefsir âlimi.

Muhtemelen 165 (781) veya 170 (786) yılında Basra'da dünyaya geldi. Rebîa kabilesinin Aneze koluna mensuptur. Nefis muhasebesi hususundaki titizliğinden dolayı "Muhâsibî" diye tanınmıştır (Sem'ânî, IX, 76; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, III, 171) Mu'tezile'nin merkezi Basra'da doğup büyümesi ve babasının da bu mezhebi benimsemiş olması Muhâsibî'nin Mu'tezile'yi yakından tanınmasına, hatta başlangıçta bu mezhepten etkilenmesine sebep oldu. Genç yaşta Bağdat'a giderek Vekî b. Cerrâh, Süleyman b. Dâvûd, Şüreyh b. Yûnus, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm gibi âlimlerden dinî ilimleri tahsil etti. Aynı zamanda İmam Şâfî'nin öğrencisi olduğu nakledilmektedir. Muhâsibî'nin bu dönemde Mu'tezile mezhebine mensup olan babasıyla anlaşamadığı, babasından kalan mirası bu sebeple reddettiği kaydedilmektedir. Mirasın 30.000 veya 70.000 dirhem tuttuğu şeklindeki kayıtlar onun zengin

bir aileden geldiğini ortaya koymaktadır. Bu sırada çocuk yaşta olan Cüneyd-i Bağdâdî'nin, evlerine gelen Muhâsibî'ye yiyecek verdiğini belirten rivayetler (Ebû Nuaym, X, 74-75) onun gençlik yıllarında fakir bir hayat yaşadığını göstermekle birlikte Ebû Hamza el-Bagdâdî ile aralarında geçen konuşmadan ileri yaşlarda malî durumunun iyi olduğu anlaşılmaktadır (Serrâc, s. 398)

Gençlik döneminde Bağdat'ta hadis meclislerine devam eden Muhâsibî, Selef akidesi ve ehl-i hadis anlayışının ağırlıklı olarak hissedildiği *en-Neşâ'ihü'd-diniyye*'yi bu sıralarda yazmış olmalıdır. Onun bu devrede bir zâhid grubuyla karşılaşması hayatının dönüm noktasını oluşturmuş, bu tarihten sonra tasavvufî kimliği ön plana çıkmaya başlamıştır. Ancak eserlerinde bu topluluğa mensup olanlardan herhangi birinin ismini zikretmez.

Muhâsibî'nin halku'l-Kur'ân konusunda Mu'tezile gibi düşünmeyen, liderliğini Ahmed b. Hanbel'in yaptığı ehl-i hadis zümresine karşı Halife Me'mûn'un emriyle uygulanan baskı dönemindeki (bk. MİHNÉ) durumu hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. İnzivâyâ çekildiği için bu devrede sıkıntı görmediği yolundaki açıklamalar gerçeği tam olarak yansıtmamaktadır. Öte yandan onun bu dönemde bir ara Mu'tezile'ye yakınlaştığını, fakat Hanbelîler'in baskısı sonucunda bu tutumundan vazgeçtiği ileri sürülmektedir (*El' (İng.)*, III, 699). Fakat İbn Asâkir'in, Muhâsibî ve arkadaşı İbn Küllâb'ın Me'mûn'un fâsik olduğunu ileri sürerek meclisinde bulunmayı câiz görmediklerini ve Kur'an üzerinde tartışmayı kabul etmediklerini kaydetmesi bu görüşün doğru olmadığını göstermektedir.

Bu sıkıntılı devrede Mu'tezile'ye cevap vermeye çalışan Muhâsibî'nin bu akuma sert eleştirileri, Horasan Valisi Abdullah b. Tâhir'e yaptığı gönderme sebebiyle 218-230 (833-845) yılları arasında yazılmış olması gereken *Fehmü'l-Kur'ân* adlı eserinde yer almaktadır. Baskı döneminin nihayete erdiği 234'ten (849) sonra yazılan *er-Ri'âye*'de de Mu'tezile'yi tenkit etmektedir. Ancak bu eserlerde Mu'tezile'yi kendi usulleriyle eleştirmesi Selef âlimleri tarafından suçlanmasına sebep oldu. Özellikle *Fehmü'l-Kur'ân*'da yer alan görüşlerinin Ahmed b. Hanbel taraftarlarının tepkisini çektiği anlaşılmaktadır. Mu'tezile'ye reddiye yazarken onların görüşlerini uzun uzadıya anlatarak yayılmalarına yol açtığı, bu sebeple İbn Hanbel'in onu desteklemediği (*Zehêbî, A'lâmü'n-nübela'*,

XII. 111-112) ve günahını itiraf etmediği tövbesinin kabul edilmeyeceğini söylediği belirtilmektedir (İbn Ebû Ya'lâ, I, 68). Ayrıca dönemin ünlü sûfisi Serî es-Sakâtî'nin, Cüneyd-i Bağdâdî'ye Muhâsibî'nin ilmini ve edebini alıp kelâm görüşlerini ve reddiyelerini bırakmasını söylemesi, onun kelâma yönelmesinden dolayı bazı sûfler arasında da hoş karşılanmadığını göstermektedir (Ebû Tâlib el-Mekkî, II, 95-96). Öte yandan İbn Hanbel'in bir gün gizlice Muhâsibî'nin sohbetine katıldığı, sohbet sonunda ağlayarak onu takdir ettiği, fakat bu tür sohbetleri kendi taraftan için uygun görmediği rivayet edilmektedir (Ebû'l-Fîdâ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 344); ancak Zehebî bu rivayeti güvenilir bulmaz (*Târîhu'l-İslâm*, s. 208; *Mizânü'l-İ'tidâl*, II, 165).

Mu'tezile konusundaki tavrı sebebiyle Hanbelîler'in baskılarına dayanamayıp evinde inzivaya çekilen Muhâsibî, bir süre sonra Bağdat'tan ayrılmak zorunda kaldı. Şehre ancak İbn Hanbel'in vefatından sonra dönebildi. Vefat ettiğinde cenazesinde sadece dört kişinin bulunması, Ahmed b. Hanbel önderliğindeki hadisçilerin onun hakkındaki olumsuz tavrıyla ilgili görülmektedir (Sülemî, s. 56; Sem'ânî, V, 208; Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, II, 165). Muhâsibî'nin Müstansiriyye Külliyesi'ne defnedildiği kaydedilirse de buradaki mezarın ona ait olmadığı tesbit edilmiştir (Nâcî Ma'rûf, I, 217-218).

Muhâsibî'yi bir hadis râvisi olarak ele alan Zehebî onu, hocaları arasında hadis rivayetiyle tanınmayan kişiler bulunduğunu ifade eden "sadûk fî nefsih" tabiriyle nitelendirmiş (*Mizânü'l-İ'tidâl*, II, 165). İbn Hacer el-Askalânî ise "makbul" terimini kullanmıştır (*Takribü'l-tehziib*, s. 145). Muhâsibî'nin gençliğinde hadis çevrelerinde bulunduğu, bu çevreden uzaklaşıp tasavvufa yaklaşıncı kullandığı hadislerin değerinin düştüğü tarzındaki görüşler gerçeği yansıtmamaktadır. *Fehmü'l-Kur'an*, *er-Ri'âye* gibi eserleri ve İbn Mesrûk'tan rivayet edilen *Kitâbü'l-Gıybe*'si senedli hadis rivayetleriyle doludur. Bu sebeple Muhâsibî'nin tasavvufa yönelmesinden sonra da hadis konusundaki hassasiyetinin devam ettiğini kabul etmek daha doğru olur.

Tefsirle de uğraşan Muhâsibî eserlerinden İbn Abbas, İbn Mes'ûd, Mücâhid b. Cebr, Atâ b. Ebû Rebâh gibi müfessirlerden nakiller yapmış ve yer yer bazı âyetleri tefsir etmiştir. Onun *er-Ri'âye*'den sonra en hacimli eseri olan *Fehmü'l-Kur'an* tefsir usulüne dairdir. Günümüze ulaşmayan *Fehmü's-sünen*'in de Kur'an ta-

rihiye ilgili bilgiler ihtiva ettiği belirtilmektedir.

Muhâsibî'nin Muhammed b. Nasr gibi bazı kişilere fıkah dersi verdiği kaydedilmektedir (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII, 282). Özellikle *er-Ri'âye*'sinde fıkahla ilgili konularda zaman zaman Hanefî ve Şâfiîler'ce doğru sayılan görüşleri zikrettiği ve rey, hüccet, kıyas, istinbat, hüküm gibi fıkah usulü terimlerini kullandığı görülmektedir. *Mekâsib* adlı eseri kitâbü'l-harâc ve kitâbü'l-emiâl türü eserlerin küçük bir örneği görünümündedir.

İbn Küllâb ve Ebû'l-Abbâs el-Kalânîsi ile birlikte Ehl-i sünnet kelâmının kurucularından sayılan Muhâsibî (Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *Uşûlü'd-din*, s. 308; Şehristânî, I, 80-81), çalışmalarında Ehl-i sünnet akidesine karşı zararlı kabul ettiği bütün akımların bid'at olduğunu ortaya koymuş, çeşitli vesilelerle Mu'tezili, Râfîzî, Mürcîî ve Hâricîler'i eleştirmiş, özellikle Mu'tezile ile olan tartışmalarında onların akılcı metodunu kullanmıştır. Ahmed b. Hanbel, Kur'an lafızlarının mahlûk, fakat bunların Allah katında taşıdığı mânaların (muhteva) kadîm olduğunu söyleyen Muhâsibî'nin bu fikrine karşı çıkarak halkı uyuracağını söylemiştir (İbn Ebû Ya'lâ, I, 62-63; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, s. 209-210). Muhâsibî'nin kelâma dair görüşleri ve bid'at mezheplerine yönelttiği eleştirilerin bir kısmı Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihâl*'inde yer almaktadır. Bazı çağdaş müellifler Ebû'l-Hasan Eş'arî'nin Muhâsibî'den etkilendiğini ileri sürmüşlerdir (*DA*, XI, 446).

Muhâsibî'nin asıl önemli yanı sûfilîğidir. Ahmed Emîn onun tasavvufu felsefeye yaklaştıran ilk söfi olduğunu söyler (*Zuhurü'l-İslâm*, I, 227). Genç yaşta zâhidler topluluğuna katılan Muhâsibî'nin, itikad ve tasavvuf düşüncesi yönüyle Hasan-ı Basrî geleneğine bağlı olduğu hem kaynaklardan hem eserlerinden anlaşılmaktadır. Ferîdüddin Attâr'ın kendisine nisbet ettiği bir sözden hareketle (*Tezkiretü'l-evliya*, s. 298) tasavvufi hayata otuz yaşlarında girdiği söylenmekle beraber bu tarihten daha önce tasavvufa yönelmiş olmalıdır. Ebû Süleyman ed-Dârânî, Zünnûn el-Mısri ve Bişr el-Hâfî gibi sûflerinin etkilerini taşıyan Muhâsibî'nin Ahmed b. Âsım el-Antâkî ile münasebetleri hakkında farklı görüşler mevcuttur. İlk kaynaklar Antâkî'yi Muhâsibî'nin yaşıtı, sonraki kaynaklar müridi olarak gösterirken çağdaş araştırmacılar Antâkî'yi Muhâsibî'nin şeyhi diye kabul eder (*El-İng*, III, 699).

Muhâsibî sûflerinin şathiye türündeki ifadelerinden uzak durmayı tercih etmiş ve Ebû Hamza el-Bağdâdî gibi şathiyâta meyilli talebelerine sert uyarılarda bulunmuştur (Serrâc, s. 398; Hücvîrî, s. 291). İbn Hafîf şeriatla tasavvufu birleştiren beş şeyh arasında Muhâsibî'nin adını da sayar (Kuşeyrî, s. 122). Muhâsibî'nin tasavvufi düşüncesinin temel kavramları zühd, nefis muhasebesi ve havf ile recâ şeklinde özetlenebilir. Nefsin sürekli muhasebe altında tutulması gerektiğini söyleyen Muhâsibî nefsin kendisinden çok nitelikleri üzerinde durmayı tercih etmiştir. O nefsi insanın hata yapan, gaflete düşen olumsuz melekesi olarak görür. Ona göre nefsin bu yanlışlıkları bilinçli bir tercihe dayanmaz; nefis kendisi için iyi olanın nerede bulunduğunu bilmediğinden hataya düşer. Nefsin tabiatını değiştirmek mümkün olmadığı gibi onu öldürmek de mümkün değildir. İnsanın yapısı ve temel özellikleri kişiye göre değişiklik arz etmez. Nefis, akla karşı bir güç şeklinde insanın iç dünyasında sürekli bir mücadele ortamının teşekkülüne sebep olur. Akıl insanın karar mekanizmasını, kalp bu kararları uygulama gayretini temsil eder. Kalpteki belli bir niyete dönüşmemiş çağrılar kulu iyiye veya kötüye yönelten hissi yahut fikrî bir nitelik taşır. Daha önce Mu'tezile tarafından kullanılan ve "havâtîr" denen bu ön düşüncelerin kaynağı Muhâsibî'ye göre Allah, şeytan ya da nefistir. Onun bu konuyla ilgili Mu'tezile kaynaklı kavramları kullanması, İbn Hanbel'in talebelerinden Ebû Zür'a er-Râzî gibi Selef ulemâsı tarafından bid'at olarak değerlendirilmiştir (Hatîb, VIII, 213). Nefis muhasebesinin temelini mârifet, havf ve recâyâ dayandıran ve Allah', şeytanı, nefis-i emmâreyi, Allah için yapılan ameli bilmek şeklinde dört tür mârifetten bahseden Muhâsibî'nin kavrama ahlâkî bir anlam yüklediği ve daha çok taklide dayalı bilinçsiz söfi hayatına karşı ihlâsî hedef alan bir yaşantıyı ve bilinci mârifet olarak kabul ettiği görülmektedir. Muhâsibî, nefis muhasebesinde başarı sağlayabilmek için bu tür bir mârifetin eşlik etmesi şartıyla niyet, irade, şehvetleri terk, tövbe, halvet, riyâzet, zikir, tefekkür, takvâ, murakabe ve vera' gibi unsurları gerekli görür. Onun mârifete dair dörtlü tasnifi ve muhasebe ehlinin sahip olduğu on özellikle ilgili tesbitleri Abdülkâdir-i Geylânî tarafından tekrar edilmiştir (*el-Gunye*, II, 184-187).

Riyâ konusunda ilk sûfler üzerinde derin etkiler bırakan yaklaşımları Muhâsibî'de melâmetî damarın varlığına işaret

etmektedir. Onun gençlik çağlarında oldukça katı bir zühd anlayışına sahip bulunduğunu belirtilmektedir. Bu dönemde yazdığı *en-Neşâ'ihu'd-diniyye*'de mal edinmeyi büyük bir fitne olarak göyerek mala karşı açık tavrı almış, daha sonra yazdığı *Kitâbü'l-Mesâ'il fi'z-zühd* ve *Kitâbü'l-Mekâsib*'de ise malın kendisinin değil kalpteki mal sevgisinin insan için tehlikeli sayılacağını söylemiş, bu hataya düşülmemesi şartıyla mal sahibi olmaktan sakınca görmemiştir.

Tasavvufu hal kavramı üzerinde duran, kanaat, zühd, üns, yakîn, havf, muhabbet, hayâ, sıdk ve ihlâs gibi kavramları hal diye ortaya koyan, hallerin kontrol altında tutulması ve Kitap ve Sünnet'e dayanırılması gerektiğini söyleyen ilk sûfilerden biri de Muhâsibî'dir. Ebû Said el-Harâzî'nin *Kitâbü's-Şıdk* adlı eserinde onun ünsle ilgili görüşlerinin etkisi hissedilir. Kendisine Muhâsibiyye adlı bir tarikat nisbet eden Hücvîrî, Muhâsibî'nin rızayı makam değil hal saydığını ve rıza mezhebinin kurucusu olduğunu söyler ve rıza ile ilgili görüşlerini ayrıntılı biçimde anlatır (*Keşfü'l-mahcûb*, s. 283-287). Onun tasavvufdaki makam kavramının terimleşmesinde de etkisinin bulunduğu söylenebilir.

Çağdaşlarından Cüneyd-i Bağdâdî, Ebû'l-Hüseyn en-Nürî, İbn Atâ, İbn Mesrûk, İbn Hafif, Ebû Hamza el-Bağdâdî, sonraki dönemden Sehl et-Tüsterî, Hakîm et-Tirmizî, Ebû Tâlib el-Mekkî, Ebû Nasr es-Serrâc, Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, Abdülkerîm el-Kuşeyrî ve Gazzâlî, Muhâsibî'nin etkisinde kalan sûfiler arasında sayılabilir. Kâzerüniyye tarikatının piri Ebû İshak Kâzerüni'nin (ö. 426/1035) bir ara İbn Hafif, Ebû Amr ed-Dimaşkî ve Muhâsibî'nin tasavvufî yolları arasında kararsız kalması, Muhâsibiyye yolunun V. (XI.) yüzyılda varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. Şâzeliyye tarikatında *er-Ri'âye* okuma geleneğinin Muhâsibî'nin bu tarikat üzerindeki uzak etkilerine örnek teşkil ettiği belirtilmektedir (Smith, s. 266-267; El [İng.], III, 699).

Eserleri. Çok sayıda çalışması bulunduğu belirtilen Muhâsibî'nin tesbit edilebilen yirmi altı eserinden yirmi ikisi günümüze ulaşmıştır. 1. *er-Ri'âye li-hukûk-illâh ve'l-kıyâm bihâ*. Riyâ, nefsin tanınması, kibir, aldanma ve haset gibi konuların ayrıntılı biçimde söz eden eser Muhâsibî'nin en tanınmış çalışmasıdır. Tasavvuf ahlâkına dair kitaplara kaynaklık etmiş olan *er-Ri'âye*'nin son bölümü son-

raki dönemlerde tasavvuf çevrelerinde "âdâbü'l-mürîd" diye tanınan eserlerin ilk örneklerindedir (nşr. Margaret Smith, London 1935; nşr. Abdülhalîm Mahmûd – Abdülbâki Sürûr, Kahire 1958; nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Kahire 1970). Kitabın Türkçe iki tercümesi vardır (trc. Abdülhakim Yüce, *Kalb Hayatı*, İzmir 1997; trc. Şahin Filiz – Hülya Küçük, *er-Ri'âye: Nefs Muhasebesinin Temelleri*, İstanbul 1998). *er-Ri'âye*, İzzeddin İbn Abdüsselâm tarafından *Maķâşidü'r-Ri'âye* adıyla ihtisar edilmiştir (Beyrut 1995). 2. *Âdâbü'n-nüfûs (Risâle fi'l-aḥlâk)* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Beyrut 1988; nşr. Muhammed Abdülaziz Ahmed, Kahire 1992; nşr. Mecdî Fethî es-Seyyid, *Bed'ü men enâbe ilallah* ile birlikte, Kahire 1992). 3. *Kitâbü't-Tevehhüm bi-keşfi'l-aḥvâl ve şerhi'l-aḥlâk*. Ölüm sekerâtı, kabir azabı ve âhiret halleri gibi hususların göz önüne getirilerek hayata yön verilmesi gerektiğine dair olan eser (nşr. Arberry, Kahire 1937; nşr. Muhammed Osman el-Huşî, Kahire 1984; nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Beyrut 1986) Fransızca'ya (trc. André Roman, "Étude stylistique du Kitab at-Ta-wahhum le livre de la vision des fins dernières d'al-Muhasibi", *Bulletin d'études orientales*, XXXI [Damas 1980], s. 167-266) ve Türkçe'ye (trc. Abdülaziz Hatip, İstanbul 1995) çevrilmiştir. 4. *en-Neşâ'ihu'd-diniyye ve'n-nefehâtü'l-kudsîyye li-nef'i cemî'i'l-berîyye*. Ümmetin ihtilâfları, zâhidler topluluğunun üstünlükleri, malın en büyük fesat sebebi olması, kanaat, tevazu, aklın şerefi gibi konuların ele alındığı eserin mukaddimesi kısmen de olsa tasavvuf çevrelerinde yazılan ilk otobiyografi sayılır. Gazzâlî'nin *el-Münkız*'ına örnek oluşturan eserin zenginliğin kalp üzerindeki olumsuz etkileriyle ilgili bölümü Gazzâlî tarafından aynen iktibas edilmiştir (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Kahire 1965; nşr. Muhammed Abdülaziz Ahmed, Kahire 1992). 5. *el-Ḳaşd ve'r-rücu' ilallah*. Allah'a yöneliş, tövbe, nefis muhasebesi, vera', zühd, takvâ, hikmet, muhabbet, hayâ gibi konuları ihtiva eder (nşr. Hüseyin Kuvvetli, *el-Taşavvufü'l-aklı fi'l-İslâm* adıyla, Beyrut 1978; nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, *Veşâyâ* içinde, Beyrut 1986). Eser son tarafında eksiklik bulunan Atâ neşri esas alınarak Türkçe'ye çevrilmiştir (trc. Osman Arpaçukuru, *Allah'ı Arayış. Manevî Gelişiminin Aşamaları*, İstanbul 2001). 6. *Bed'ü men enâbe ilallah*. Nefis terbiyesi ve tövbe edenlerin makamları gibi konularla ilgilidir (nşr. Hellmut Ritter, Glückstadt 1935; nşr. Ab-

dülkâdir Ahmed Atâ, *Veşâyâ* içinde, Beyrut 1986; nşr. Mecdî Fethî es-Seyyid, *Âdâbü'n-nüfûs* ile birlikte, Kahire 1992). 7. *Muḥtaşar min kitâbi fehmi's-şalâh*. Eserde namaza dair konular ele alınmıştır (nşr. Muhammed Osman el-Huşî, Riyad 1984; nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, *Veşâyâ* içinde, Beyrut 1986). 8. *Fehmü'l-Kur'ân ve ma'nâhü*. Muhâsibî'nin *er-Ri'âye*'den sonraki en hacimli eseridir. Kitapta Kur'an'ın anlaşılması, üstünlükleri, Allah'ın sıfatları, isimleri, ilâhî irade, nesihi, Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı, değişik fırkaların görüşleri ve bunların yanlışlıkları gibi konular üzerinde durulmuştur (nşr. Hüseyin Kuvvetli, Beyrut 1971). 9. *Mâhiyyetü'l-'aḳl ve ma'nâhü ve ih-tilâfü'n-nâs fih* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, *Kitâbü'l-Mekâsib*, *Kitâbü'l-Mesâ'il fi'z-zühd* ve *Kitâbü'l-Mesâ'il fi a'mâli'l-kulüb* ile birlikte, Kahire 1969; nşr. Hüseyin Kuvvetli, *Fehmü'l-Kur'ân* ile birlikte, Beyrut 1971; nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1986). 10. *Kitâbü'l-Mekâsib ve'l-vera' ve's-şübühât*. Eserde rızık, tevekkül, çalışma, vera' ve Selef'in yeme içme konusundaki tavrıyla ilgili âlimlerin görüşleri nakledilip yorumlanmıştır (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, *Mâhiyyetü'l-'aḳl*, *Kitâbü'l-Mesâ'il fi'z-zühd* ve *Kitâbü'l-Mesâ'il fi a'mâli'l-kulüb* ile birlikte, Kahire 1969; nşr. Muhammed Osman el-Huşî, Kahire 1984). 11. *Kitâbü'l-Mesâ'il fi a'mâli'l-kulüb ve'l-cevârih*. Eserde nâfile ibadetler, evrâd, kalbin amelleri gibi konular ele alınmıştır (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, *Kitâbü'l-Mekâsib*, *Mâhiyyetü'l-'aḳl* ve *Kitâbü'l-Mesâ'il fi'z-zühd* ile birlikte, Kahire 1969; nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ, *Kitâbü'l-Mesâ'il fi'z-zühd* ile birlikte, Kahire 1986). 12. *Kitâbü'l-Mesâ'il fi'z-zühd ve gayrihi* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, *Kitâbü'l-Mekâsib*, *Mâhiyyetü'l-'aḳl* ve *Kitâbü'l-Mesâ'il fi a'mâli'l-kulüb* ile birlikte, Kahire 1969; nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ, *Kitâbü'l-Mesâ'il fi a'mâli'l-kulüb* ile birlikte, Kahire 1986). 13. *Şerhu'l-ma'rif ve bezlü'n-nasîha* (Kahire 1969; Beyrut 1987; nşr. Sâlih Ahmed eş-Şâmî, Dimaşk 1993; nşr. Mehdî Fethî es-Seyyid, Tanta 1993). 14. *Risâletü'l-Müsterşidin*. Sünnete uymanın gerekliliği, niyet, takvâ, nefis muhasebesi, kalbi bozan şeyler, sıdk, sabır, kanaat, zühd, üns, rıza gibi konuların açıklandığı eser birçok defa basılmış, Türkçe'ye de çevrilmiştir (trc. Ali Arslan, *Hak Rehberi Risâletü'l-Müsterşidin Tercümesi*, İstanbul 1968; trc. Faruk Beşer, *Selefi Tasavvuf*, İstanbul 1990). 15. *Kitâbü'l-Ḥalve ve't-tenaḳḳul fi'l-*

'*ibâdât ve deracâtı'l-âbidin*. Zühed, halvet, riyâzet, nefis muhasebesi, mücadele yolları gibi konuları ihtiva eder (nşr. Abduh Halîfe el-Yesûî, *Meşrik*, sy. 48 [Beirut 1954], s. 182-191; sy. 49/1 [Beirut 1955], s. 43-54, sy. 49/4-5, s. 451-490). 16. *Faşl min kitâbı'l-âzame*. Yerin, göğün ve içindekilerin yaratılışı, Allah'ın varlığı ve birliğinin delilleri, Allah'ın sıfatları ve gönderdiği kitaplar gibi konulara dairdir (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, *Şelâşü resâ'il fi 'âkide'ti'l-müslim li-Hâriş el-Muhâsibî ve'l-Gazzâlî* adlı eser içinde *Vahdetü'n-nizâm ve vahdâniyyetullâh* adıyla, Kahire 1977). 17. *Kitâbü's-şarh ve'r-rızâ* (nşr. Otto Spies, *Islamika*, VI [Leipzig 1934], s. 283-289). 18. *Ahkâmü't-tevbe ve reddi mezâlimi'l-'ibâd ve'l-halâş minhâ kable'l-me'âd* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Kahire 1977). 19. *Veşâyâ* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Kahire 1986). 20. *Kitâbü'n-Naşiha li't-tâlibin ve'l-farkı beyne ehli't-tahkiq ve'l-müdde'in*. Tek nüshası bilinmektedir (TDCF Ktp., İsmail Saib, nr. 1/3319). 21. *Kitâbü'l-Gıybe*. Tek yazma nüshası Princeton Üniversitesi Kütüphanesi'nde olup (nr. 2053/3) Süleymaniye Kütüphanesi'nde mikrofilmi bulunmaktadır (Mikrofilm Arşivi, nr. 2525). 22. *el-Murâkabe ve'l-muhâsebe* (Chester Beatty Library, nr. 4893; Berlin Staatsbibliothek, Oct. nr. 1435; Sühâc Ktp., Tasavvuf, nr. 136).

Muhâsibî'nin *Fehmû's-sünen, Kitâbü'd-Dimâ'* ve *Ahlâku'l-hakîm* adlı eserleri günümüze ulaşmamıştır. Çalışmaları arasında sayılan *Kitâbü't-Tenbîh 'alâ a'mâli'l-kulûb, Faşl min Kitâbı'l-âzame* adlı eserinin sonunda yer alan yarım sayfalık bir metinden ibarettir. Ayrıca eserlerinde yer alan tarifler *Muhtaşaru'l-me'âni* adıyla bir araya toplanmıştır (Bengal Ktp., nr. 1167/6; Princeton Üniversitesi Ktp., nr. 2053/4; Princeton nüshasının mikrofilmi Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir, Mikrofilm Arşivi, nr. 2525). Muhâsibî'ye nisbet edilen *et-Tefekkür ve'l-i'tibâr* (İbnü'n-Nedîm, s. 230) Câhiz'e, *Devâ'ü dâ'i'l-kulûb* (Massignon, *Essai*, s. 226-227) Ahmed b. Âsim el-Ântâkî'ye aittir. *el-Ba's ve'n-nüşûr* adlı eserde (*Mu'âtebetü'n-nefs* ile birlikte, Kahire 1969) ona ait değildir.

BİBLİYOGRAFYA :

Eş'arî, *Ma'kâlât* (Ritter) s. 627; Serrâc, *el-Lüma': İslâm Tasavvufu* (trc. H. Kâmil Yılmaz) İstanbul 1996, s. 44; 398; Kelâbâzi, *Taaruf* (Uludağ), s. 147, 155, 273; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. İbrâhîm Ramazani), Beyrut 1993, s. 230; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb* (trc. Muharrem Tan), İstanbul 1999, II, 95-96, 127; Sülemî, *Ta-*

bakât, s. 56-60; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, Beyrut 1401/1981, s. 308, 341; a.mlf., *Mezhepler Arasındaki Farklar* (trc. Ethem Ruhi Fiğlalı), Ankara 1991, s. 283; Ebû Nuaym, *Hilye*, X, 73-110; Hatîb, *Târihu Bağdâd*, VIII, 211-216; Kuşeyrî, *Risâle* (Uludağ), s. 120, 122, 137, 249, 255-257; Hücvürî, *Keşfü'l-mahcûb* (Uludağ), s. 228, 283-287, 291; Gazzâlî, *İhyâ'*, İstanbul 1968, III, 245-251; İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, I, 62-63, 68, 233-235; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (nşr. Ahmed Fehmî Muhammed), Beyrut 1990, I, 80-81; Sem'anî, *el-Ensâb* (Bârûdî), V, 208; IX, 76-78; Abdülkâdir-i Geylânî, *el-Gunye li-tâlibi 'ariki'l-hak*, Kahire 1375/1956, II, 184-187; İbn Asâkir, *Tebyinü kezîbi'l-müfterî*, s. 119-120; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-şafve* (nşr. Abdüsselâm Muhammed), Beyrut 1992, II, 207; a.mlf., *Telbisü İblis* (nşr. İsmâ'îl Fâris el-Hârîstânî), Beyrut 1994, s. 180, 198-199; Ferîdüddin Attâr, *Tezkiretü'l-evliya* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982, s. 297-302; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII, 84, 282; a.mlf., *el-Lübâb*, III, 171; İbnü'l-Arabî, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye* (nşr. Osman Yahyâ - Tâhâ Abdülbâkî Sürûr), Kahire 1992, IV, 260; VIII, 482; İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye* (nşr. Muhyiddin Ali Necîb), Beyrut 1413/1992, I, 438-441; Nevevî, *Muhtaşaru Tabakâti'l-fukahâ'* (nşr. Âdil Abdülmecvûd - Ali Muavvaz), Beyrut 1416/1995, s. 390-392; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 157-158; Mizzî, *Tehtizbü'l-Kemâl*, V, 208-212; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, V, 208; XII, 111-112; a.mlf., *Târihu'l-İslâm: sene 241-250*, s. 205-210; a.mlf., *el-İber*, I, 346; a.mlf., *Mizânü'l-i'tidâl* (nşr. Ali M. Muavvaz v.dğr.), Beyrut 1416/1995, II, 164-166; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbni'l-Verdî*, Beyrut 1417/1996, I, 219; Safedî, *el-Vâfi*, XI, 257-258; Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Ali Muhammed Muavvaz v.dğr.), Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye), X, 297, 331, 344; a.mlf., *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyyin* (nşr. Ahmed Ömer Hâşim - M. Zeynühüm M. Azeb), Kahire 1413/1993, I, 126; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cinân*, Kahire 1413/1993, II, 142-143; Sübkü, *Tabakât* (Tanâhî), II, 275-284; Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'âşî), Beyrut 1994, I, 332; İbn Haldûn, *Şifâ'ü's-sâil: Tasavvufun Mahiyeti* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1984, s. 151-153, 245-251, 276-277; a.mlf., *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1988, II, 1115-1118; İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü'l-Tehtizib* (nşr. Muhammed Avvâme), Halep 1992, s. 145; a.mlf., *Tehtizbü'l-Tehtizib* (nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ), Beyrut 1994, II, 123-125; Makkârî, *Nefhu't-tib*, V, 288, 302; İbnü'l-İmâd, *Şezerât* (Arnaût), III, 197-198; L. Massignon, *Recueil de textes inédits*, Paris 1929, s. 17; a.mlf., *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane*, Paris 1954, s. 226-227; a.mlf., "Muhâsibî", *El* (Ing.), III, 699-700; M. Smith, *An Early Mystic of Baghdad: A Study of the Life and Teaching of Hârith b. Asad al-Muhâsibî*, London 1935; Ahmed Emîn, *Zuhrü'l-İslâm*, Kahire 1945, I, 227-228; J. van Ess, *Die Gedankenwelt des Hârith al-Muhâsibî*, Bonn 1961; a.mlf., "Muhâsibî", *IA*, VIII, 507-510; Abdülhalîm Mahmûd, *Üstâzû's-sâ'irin el-Hâriş b. Esed el-Muhâsibî*, Kahire 1973; Hüseyin Aydın, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara 1976; Nâci Marûf, *Târihu 'ulemâ'i'l-Müstansiriyye*, Kahire 1396/1976, I, 217-218; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. Ethem Ruhi Fiğlalı), Ankara 1981, s. 350-351;

Abdullah Aydın, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, İstanbul 1986, s. 201-224; Emrullah İşler, *Muhâsibî ve Fehmû'l-Kur'an*'ı (yüksek lisans tezi, 1989). AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Berekât M. Murâd, *Haşâ'isü'l-zühed ve'l-tasavvuf'inde'l-Hâriş b. Esed el-Muhâsibî*, Cezayir 1992; Aйдит Ghazali, "Economic Thought of 'Abd Allah Harith al-Muhâsibî", *Readings in Islamic Economic Thought* (ed. Abu'l-Hasan M. Sadeq - Aйдит Ghazali), Kuala Lumpur 1992, s. 59-65; E. Griffini, "Lista dei Manoscritti Arabi Nuovi Fondos della Biblioteca Ambrosiana di Milano", *RSO*, VIII (1919-20), s. 241-367; A. J. Arberry, "Notes on Islamic Manuscripts Recently Acquired by the India Office Library", *IC*, VIII/1 (1939), s. 440-458; K. Schoonover, "al-Muhâsibî and His Book Ri'âya", *MW*, XXXIX/1 (1949), s. 26-35 (aynî makalenin tercümesi için bk. "Muhâsibî ve er-Riâye Adlı Eseri" [trc. Ali Bolat], *Tasavvuf*, XII, Ankara 2003, s. 293-301). Şevkiye İnalıcı, "al-Hârîs b. Asad al-Muhâsibî ve Kitâb al-Kasd", *DDI*, II/1 (1971), s. 49-76; M. Allard, "Comment comprendre le Coran selon Muhâsibî", *BEO*, XXIX (1977), s. 5-16; A. Roman, "Etude stylistique du Kitâb at-Tawahhum le livre de la vision des fins dernières d'al-Muhâsibî", a.e., XXXI (1980), s. 167-266; Hüseyin el-Kuvvetî, "el-Muhtalahu's-şûfi lede'l-Muhâsibî", *Havliyyâtü fer'i'l-âdâbi'l-'Arabîyye*, I, Beyrut 1981, s. 197-202; a.mlf., "el-Muhtalahu'l-Muhâsibî fi siyâku 'aşrih", a.e., s. 279-287; R. Arnaldez, "al-Muhâsibî", *EP* (Ing.), VII, 466-467; R. L. Nettler, "al-Muhâsibî", *Encyclopedia of Arabic Literature* (ed. J. S. Meisami - P. Starkey), London 1998, II, 545; İrfan Abdülhamid, "Eş'arî, Ebû'l-Hasan", *DİA*, XI, 446.

ZAFER ERGİNLİ

MUHÂSİBİYYE

(المحاسبية)

Hârîs el-Muhâsibî'ye
(ö. 243/857)

nisbet edilen bir tarikat
(bk. MUHÂSİBİ).

MUHASSAB

(bk. EBTAH).

el-MUHASSAL

(المحصل)

Fahreddin er-Râzî'nin
(ö. 606/1210)

kelâma dair eseri.

Müellif kitabının mukaddimesinde, âlim ve hakîmlerden oluşan bir grubun kendisinden kelâm ilminin temel ilkelerini içeren muhtasar bir eser yazmasını talep ettiklerini belirtmektedir. Bazı yazma nüshalarında (meselâ bk. Köprülü Ktp., nr. 851; Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2152; Konya Yûsuf Ağa Ktp., nr. 5082/1) kitabına *el-Muhâşşal* adını verdiği kaydedil-